

О. І. УТКІН (Київ)

Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій

Сутність і значення Львівського церковного собору 1946 р., як і Брестської (Берестейської) церковної унії 1596 р., мають багатоплановий характер. Оцінку цим історичним подіям давати важко і складно, оскільки вони були неординарні, суперечливі і неоднозначні у соціальному, економічному, політичному, духовному житті нації.

Щоб всебічно проаналізувати такої ваги подію, як Львівський церковний собор, необхідно вивчити її в різних аспектах. По-перше, слід достовірно встановити, як готувалася ця подія, використовуючи існуючі дослідження, відомі і маловідомі архівні матеріали, що з'явилися в роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період. Оскільки рішення Львівського церковного собору були своєрідним виявом внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, їх відлуння докотилося до Румунії, Чехословаччини, де також була ліквідована уніатська церква, і сприяло погіршенню відносин з Ватиканом, штовхало католицизм на активну участь в антикомуністичних акціях. Вивчення такого взаємозв'язку важливе для з'ясування як подій минулого, так і сучасності, бо історія України не замикається у межах її території, Україна — складова частина Європи не лише географічне, а й духовно.

По-друге, дослідження фактів, явищ, обставин, подій, виявлення інтересів осіб, груп, які втілювали певні задуми в життя, розстановки соціально-політичних сил, реальних можливостей церкви передбачає розкриття та оцінку кінцевого результату рішень Львівського собору, їх взаємозв'язку з різними внутрішніми та зовнішніми чинниками. Висвітлення цього аспекту проблеми і саме такий підхід до неї зумовлені загрозою тенденційності висновків деяких дослідників, пов'язаних з їх конфесійною приналежністю. В той же час об'єктивний підхід до вказаної події спроможний показати її місце у цілісній картині історії народу, як елементу глобального розвитку — не лише церковних структур, а й політичного, економічного, культурного.

По-третє, визначення ролі постанов Львівського церковного собору на основі достовірних історичних знань буде неповним, якщо ігноруватиметься свідомо чи несвідомо їх духовний зміст, спрямованість людських задумів на формування і утвердження національного менталітету, відновлення обрядів, традицій та звичаїв народу, розвиток його науки і культури. Однак і в такому підході криється певна можливість відійти від об'єктивних історичних реалій і зробити суб'єктивні висновки. Наукова оцінка подій важлива і для майбутнього, оскільки вивчення історії передбачає формування громадянина, запобігання всьому негативному, що було в минулому, -- мотивації, плани, форми і методи діяльності, які не виправдали себе і непридатні й для сучасних

умов. Ігнорування уроків минулого, як і його сліпе копіювання приречені на невдачу.

У науковому дослідженні, присвяченому вивченню Львівського церковного собору, доцільно висвітлити вищезазнані три аспекти.

Аналіз фактів, явищ суспільно-політичного та церковного життя свідчить, що в 1930—1940 рр. визрівали об'єктивні умови суттєвих змін у політиці та діяльності греко-католицької церкви на західноукраїнських землях. Можливість таких перемін крилась у складній воєнно-політичній обстановці в Європі. Наближалася світова війна, в яку втягуватися, зокрема, Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, що мали певне відношення до західноукраїнського регіону, а також Німеччина та СРСР. Політизація греко-католицизму, його тісні зв'язки з правлячими режимами, бойовитість, активна участь у "хрестовому поході проти комунізму" не імпонували частині уніатського і православного духовенства та мирян, лівим партіям та організаціям Західної України, керівництву Радянського Союзу. В захопленні церкви політичною діяльністю вони вбачали нехтування нею своїх основних функцій духовно-релігійного характеру.

Тим силам з греко-католицького і православного середовища, що критикувати позицію ієрархів уніатства, своєрідним стимулом* для активізації своїх дій стали поразка фашистської Німеччини у війні, притягнення до судової відповідальності митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Чарнецького, М. Будки, Г. Хомишина, І. Лятишевського. В умовах жорстоких репресій на західноукраїнських землях, переслідувань уніатського духовенства, осіб, які в роки війни співробітничали з окупаційними німецькими органами влади, підтримували ОУН— УПА та організовану останніми підпільну боротьбу або були лояльними до них, 28 травня 1945 р. у Львові виникла Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицизму з православ'ям, її очолив відомий богослов, настоятель Преображенської церкви у Львові, представник Львівської єпархії Гавриїл Костельник — людина неординарна, вдумливий науковець, далекоглядний політик¹. До складу Ініціативної групи входили Михайл Мельник - настоятель церкви у Нижанковичах, генеральний вікарій Перемишлянської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишлянської єпархії, а також Антоній Пельвецький — настоятель церкви в Копичинцях, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії. Рада Народних Комісарів України у травні 1945 р. визнала Ініціативну групу як адміністративно-церковну владу греко-католиків і дозволила їй провести церковний собор, різні підготовчі заходи до нього серед мирян і духовенства. Фактично владні структури долю греко-католицької церкви вже вирішили, ає аналогічне рішення повинен був прийняти церковний собор, аргументацію, висновки і постанови для нього готувала Ініціативна група.

Вона розгорнула широку підготовчу роботу до собору, закликала священнослужителів та церковнослужителів вступати до новостворюваної організації, щоб переконати клір і віруючих у "правильності нашого шляху, щоб не було зайвої боротьби і зайвих жертв". У "Зверненні Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Руською православною церквою" зазначалося, що в процесі підготовки до собору духовенство при осмисленні епохальних змін не повинно піддаватися впливу емоцій, бо у вирішальних ситуаціях "емоції — кепський порадник", у таких справах слід керуватися "холодним розумом". Пропагандистською кампанією з цього приводу передбачалося роз'яснення віруючим і невіруючим, що "унія в історичному минулому — це символ упадку нашого народу, символ чужинецького поневолення", "унія в давній Польщі стала найуспішнішим і найдійовішим засобом для розбиття нашого (і білоруського) народу, а потім його латинізування й полонізування"³.

З односторонньою оцінкою, яку дала унії Ініціативна група на чолі з Г. Костельником, збігаються думки щодо сутності союзу католицизму і православ'я, висловлені митрополитом Іларіоном (Огієнко). Глибоко знаючи історію церкви в Україні, роль церкви у суспільному процесі, він зробив ряд ґрунтовних досліджень, присвячених діяльності греко-католицької церкви в нашій країні. Зокрема, у статті "Наслідки Берестейської унії в буденному житті України" він підкреслював, що унія була смертельним засобом "винародовлення українців й обернення їх на поляків", розколу українців за конфесійними ознаками. Страшним було й те, писав митрополит Іларіон, що "через унію український народ утратив майже всю свою інтелігенцію, велику й дрібну, вона змушена була переходити на римо-католицизм й цуратися свого українського народу, стаючи поляками. Число тих зрадників з українського панства було надзвичайно велике" ⁴.

Сприйняття Брестської унії як релігійної події він називав найбільшою помилкою, оскільки її наслідки давно вийшли за межі релігії і широко розлилися липкою отрутою по всій Україні, глибоко позначилися на всьому її житті, вони вбили Україну не тільки духовно, а й фізично. Він писав, що унія викохана в Україні сотні тисяч перевертнів-поляків, які катували її безперестанно; це вони "обертали наш рідний край у темне пекло" ⁵. Брестська унія, зазначав митрополит Іларіон, була унією "п'яти єпископів, яких підтримав польський уряд, а весь наш народ... за унією не пішов, і вся Західна Україна в душі своїй довго зоставалася православною" ⁶.

Водночас прихильники православ'я підкреслювали, що проти православної церкви систематично воював Рим, що кращі сторінки історії українського народу пов'язані з православ'ям. "Вся українська історія творилася православними руками", — писав митрополит Іларіон у статті "Книга нашого буття на чужині" ⁷. "Православ'я - корінь України: усохне він, то всохне вся Україна" ⁸, "хто цурається православ'я, той цурається української історії" ⁹, — робив він висновок.

В оцінках ролі уніатства й православ'я в Україні, даних українським вченим, православним митрополитом Іларіоном, домінує критичне сприйняття реалій історії, з ними можна не погоджуватися в якихось аспектах, але не можна заперечувати, що свої висновки він робив на основі аналізу багатьох досліджень та архівних документів.

Переорієнтацію масової свідомості на православ'я і ліквідацію греко-католицизму Ініціативна група вважала першочерговим і важким завданням, бо "вплив римського виховання та дисципліни був ще дуже великим", особливо серед людей старшого віку і молодого духовенства, яке нещодавно закінчило духовні навчальні заклади й емоційно захищало католицизм -- "їх емоції брали 'верх над здоровим і тверезим розумом'" ¹⁰.

При підготовці до церковного собору було видано працю доктора богослов'я Г. Костельника "Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства", а також різноманітні документи, в яких висвітлювалася історія та сутність греко-католицизму; поширюватися критичні думки щодо ролі церковної унії в житті українців, висловлені М. Грушевським у праці "Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв." ¹¹ а також В. Антоновичем у дослідженні "Що принесла Україні унія?" ¹². Про зміст праці В. Антоновича свідчать назви її розділів: "Уся Україна проти унії. Насильне запровадження унії", "Польсько-уніатський наступ на православ'я. Польська влада конче постановила запровадити унію на Правобережжі", "Унія без маски". За своєю спрямованістю у пропагандистській кампанії виділялася одностороння інформація радянських засобів комунікації, що зосереджували увагу людей на політичній діяльності греко-католицької церкви, тісній співпраці її

ієрархів з політичними режимами Австро-Угорщини, Польщі, фашистської Німеччини, українськими націоналістичними і військовими формуваннями, а також на різних акціях греко-католицького духовенства по клерикалізації суспільного життя в Західній Україні. Такого роду статті, інші матеріали та документи друкувалися в офіційних виданнях України, у працях Я. Галана, С. Тудора та інших авторів.

У цілому ж зміст цих матеріалів, їх спрямованість мали тенденційний і односторонній характер — деякі важливі події та факти замовчувалися, на інших же концентрувалась особлива увага, давалась їх негативна або ж позитивна оцінка, що значною мірою виділяло політичні аспекти в діяльності уніатства, формувало певні переконання людей і підводило їх до сприйняття відповідної системи цінностей. Але в цій системі не знаходилося місця для релігії і церкви. Сама ж церква зуміла знайти своє місце у суспільстві, не поступившись віровченням, не обманюючи ні віруючих, ні державу. Ставши незалежним добровільним товариством однодумців, зосередивши увагу в основному на виконанні своїх релігійних функцій, церква відшуквала серед власних духовних цінностей ідеали, співзвучні соціалізму, зайняла лояльні позиції, щодо внутрішньої і зовнішньої політики країни, проявила солідарність з програвшими положеннями суспільства, які втілювали в життя і віруючі.

Для проведення греко-католицького церковного собору необхідно було мати єпископів, які в той період перебували в ув'язненні. Тому представники Ініціативної групи виїхали в Київ і 22 лютого 1946 р. вчинили акт приєднання до православної церкви всієї делегації. Це відбулося під час літургії, яку проводив православний митрополит київський і галицький Іоанн, екзарх усієї України. 24 і 25 лютого 1946 р. у кафедральному Володимирському соборі відбулася хіротонія єпископів Антонія Пельвецького для Станіславської православної єпархії і Михаїла Мельника для Самбірсько-Дрогобицької єпархії; львівським єпископом записався Макарій, який мав титул єпископа львівського і тернопільського. Отже, православна церква отримала повноцінну ієрархію. Заходи по підготовці собору, його проведення, охороні, створенню необхідних умов для проживання і роботи делегатів та гостей собору контролювали місцеві органи шіади, адміноргани, уповноважені Ради в справах Руської православної церкви в західних областях України. Всебічну інформацію про хід возз'єднання церков для уряду України готував П. Ходченко — уповноважений Ради в справах Руської православної церкви при РНК УРСР, його співробітники.

Собор греко-католицької церкви відбувся 8—10 березня 1946 р. в соборі св. Юрія у Львові. Його делегатами стали 2 єпископи, 214 священників, деканів і представників кліру всіх трьох греко-католицьких єпархій та 19 мирян. Із запрошених противників возз'єднання ніхто на собор не прибув. Делегати собору виражали волю 997 із 1270 священників усієї греко-католицької церкви західних областей України (78 %), які самостійно чи під тиском влади подати особисті заяви про бажання вийти з унії та возз'єднатися з православ'ям¹³. Деякі автори називають їїшу кількість усього духовенства Львівської митрополії, проте розходження між нею й вищеназваною незначні. У цілому ж греко-католицька церква в 1943 р. налічувала (з урахуванням Мукачівської та Пряшівської єпархій і Лемківської апостольської адміністрації) 2987 священників¹⁴.

Головував на соборі протопресвітер доктор Гавриїл Костельник. Він же зробив "Доповідь про мотиви возз'єднання греко-католицької церкви з Руською православною церквою", в якій підкреслив, що папство систематично використовувало церковну унію для поглинення православ'я, бо "дійсно католицьку церкву римські папи розбили, порвали зв'язок з усіма східними церквами, щоб вільно розвиватися за своєю схемою: папа — монарх у церкві і загальний надцар у світі. Римська церква має під ноги

взяти всі інші церкви" ¹⁵. Уже в I тисячолітті Римська церква і Грецька церква жили у безперервному антагонізмі, папи знищили останню в давній Моравії, Паннонії, Південній Італії і навіть Царгороді за допомогою хрестоносців у 1204 р. Тактика нищення православ'я була завжди однаковою, говорив Г. Костельник, — "де папи не могли знищити Грецької церкви задля політичних умов, там вони пропагували чи насаджували унію. Коли ж досягнули всю владу над уніатами, то цілком нищили грецький тип церкви, а насаджували своє латинство" ¹⁶. Так само антикатолицькими були й виступи делегатів собору.

Одним із мотивів розриву з Римом, зазначав доповідач, було те, що українці надіялись на допомогу унії, але "унія внесла кривавий роздор в нашому суспільстві, стала засобом знищення його", а від повної полонізації і латинізації православних врятувала Росія. Тому прагнення українців до православ'я є закономірним, оскільки православ'я є історичною вірою слов'ян, а слов'яни — спадкоємці християнської віри й культури греків. "Хочемо, — наголошував він, — щоб наше релігійне серце було не в Римі, який нам нічого не дав, який навіть для нас, уніатів, був мачухою, а щоб воно було в Києві, який є матір'ю всієї Русі, а також у Москві, яка є столицею і оборонною силою всієї Русі і всіх слов'ян" ¹⁷.

У тих умовах Г. Костельник не зміг точно оцінити всі негативні наслідки приєднання українського православ'я до Московської патріархії. Важливим мотивом возз'єднання греко-католиків і православних, на його думку, було критичне ставлення римської курії до діяльності уніатської церкви в Галичині, прагнення її ліквідувати і створити в тій же самій державі, на тій же території -- "нову унію". Останнім мотивом необхідності розриву з католицизмом Г. Костельник вважав відхід пап від догматів первісного християнства — запровадження догмату про божественний примат і непогрішимість папи, що суперечило канонам, установкам Ісуса Христа, який "навчав апостолів братерства, а не монархічних прерогатив" ¹⁸. Розходженням з православною церквою став догмат про "Філіокве" — вчення про те, що святий дух походить не тільки від Отця, а й від Сина. Були названі й інші догматичні суперечності.

Одноставно прийняте Львівським церковним собором рішення, виходячи з історичної та ідеологічно-богословської точок зору, передбачало анулювання постанови Брестської унії 1596 р. і відхід від католицизму, повернення до православ'я і возз'єднання з Руською православною церквою. Навколо цього рішення, його релігійно-церковних та політичних наслідків, церковно-канонічної правомірності і досі точаться гострі дискусії. Православні богослови, ієрархи, деякі світські дослідники вважають їх канонічними, відповідними встановленим церковним канонам ¹⁹. Що ж до католиків і греко-католиків, то вони повністю заперечують це і не визнають рішень Львівського церковного собору ²⁰.

Ситуація повторюється, нагадуючи аналогічний хід подій, пов'язаних з проведенням Брестської церковної унії, де на церковному зібранні долю православної церкви вирішували світські особи, ієрархи католицизму та висвячені останніми єпископи новостворюваної уніатської церкви при відсутності вищого православного духовенства. Прийняті Брестським церковним собором рішення католики і греко-католики називають канонічними, а православні їх не визнають. Це ж трапилося й на Львівському церковному соборі 1946 р., на якому керували православні ієрархи і не було греко-католицьких. Враховуючи все це, багато дослідників вважають, що Брестський і Львівський церковні собори були проведені з суттєвим порушенням канонів церкви, тиском на церкву зовнішньополітичних сил і досягненням їх задумів, а тому називають прийняті ними постанови неправомірними ²¹.

Ліквідація греко-католицької церкви у Галичині та Закарпатті (1949 р.) отримала міжнародний резонанс. Цю акцію засудив Ватикан, ряд світських міжнародних організацій, політичних і громадських діячів країн Заходу, які вбачали у ній політичний акт і вимагали від СРСР не порушувати прав людини і відновити уніатство. У 80-х роках про це говорили президенти США Р. Рейган і Д. Буш. Захищаючи релігію, західні інституції виходили з того, що вона є суттєвим фактором суспільного життя і формування свідомості, на яку впливає сплав політичних, правових, моральних та інших ідей і поглядів. У суспільстві панували погляди і переконання, що домінували у свідомості, а релігійні ідеї підпорядковувати своєму впливу багато раціональних (політичних, моральних, естетичних) елементів свідомості. Так, за допомогою найпоширенішої релігійної форми свідомості формувалися й політичні положення, зокрема уявлення про СРСР, як "країну найбільшого зла".

Що ж являла собою ліквідована греко-католицька (уніатська, з'єднана руська) церква? Офіційно проголосив її створення Брестський церковний собор. Спричинили до цього занепад православ'я, пошуки шляхів єднання церков на основі союзу православ'я і католицизму; не останню роль відіграли політичні та соціальні мотиви, намагання керівництва феодальної Польщі окатоличити всі нації, що проживати в межах держави, згуртувати їх навколо польської державності і римо-католицької церкви, західної культури. У трагічній ситуації на Україні в кінці XVI ст. православ'я було поставлене перед вибором: продовжувати боротьбу за існування в оточенні римо-католицької церкви, знаючи, що вижити дуже важко, а народові загрожує окатоличення й колонізація, чи створити унію з Римом і зберегти православно-візантійський обряд, національну самобутність, змінивши залежність від Константинопольського патріарха на папство. У ті роки церква вирішувала діл ему: рятувати конфесію, жертвуючи національною самобутністю народу, чи рятувати національну самобутність, реформуючи конфесію.

Запровадження унії в життя не було безпроблемним, а створення церковних громад затягнулось аж до початку XVIII ст. Унія, ставши у відповідних умовах історичною необхідністю, сприймалась українцями неоднозначно, бо порушувала традиційні принципи релігійно-церковного життя, сформовані протягом століть певні уявлення та стереотипи, і породжувала своїх героїв та мучеників. Поряд з переконанням греко-католицькі місіонери, духовенство використовувати такі прийоми, як надання тим, хто приймав уніатство, певних пільг, а для тих, хто відмовлявся від унії, застосовувалися погрози і насилля. Проти таких методів впровадження уніатства на Україні рішуче виступали міські низи - "хлопи, шевці, сідельники і кожум'яки", козаки та селяни. Протестом проти уніатського насилля було вбивство у Києві намісника греко-католицького митрополита А. Грековича (1618 р.), згодом — полоцького єпископа Й. Кунцевича (1622 р.). Звертаючись у 1622 р. до останнього, канцлер Речі Посполитої Л. Сапега говорив про обурення народу, який згоден "краще прийняти турецьке підданство, ніж терпіти такі утиски своєї віри і благочестя", а це здатне "запалити ті небезпечні іскри, які всім нам погрожують згубною і нищівною пожежею. Якщо, борони Боже, вітчизна наша потрясється (ви своєю суворістю промощуєте до цього шлях), що тоді буде з нашою унією?"²³.

Проти насильного запровадження уніатства виступав Б. Хмельницький, який у листі до польського короля Яна Казимира від 20 листопада 1648 р. писав: "Щоб наша віра грецька в цілості перебуваїа, як раніше, щоб імені унії не було, тільки римський і грецький закон..., єзуїтів і шкіл єзуїтських у Києві щоб не було"²³. Ці ж положення він відстоював і в переговорах з польськими послами²⁴. У тексті Зборівської угоди (1649 р.) підкреслювалося, що в Київському, Чернігівському,

Брацлавському воєводствах єзуїти не мали права діяти — їм заборонялося відкривати католицькі школи, колегії, наVERTати православних у свою релігію тощо.

Релігійні утиски не принесли користі ні українському, ні польському народам. На українських землях, що відійшли до складу Росії, під тиском православ'я, владних структур більшість уніатських громад і монастирів було ліквідовано у Литві, Білорусії, на Волині (в 1839 р.) та на Холмщині (в 1875 р.), де духовенство і віруючі прийняли православ'я. Були випадки, коли уніати самі переходили в православ'я. Так, у 1928 р. греко-католики з 20 сіл Гішчини прийняли православ'я, в 1933 р. з унії до православ'я повернулося 25 тис. осіб, які мали 27 парафій з 40 храмами²⁵.

Відчуваючи несправедливість політики щодо українців з боку окупаційних режимів, греко-католицька церква завжди виступала за самостійну українську державу і всіляко підтримувала національно-визвольний рух, зокрема українські військові формування ОУН— УПА, дивізію "Галичина", караїнні батальйони "Роланд" і "Нахтігаль". Орієнтацію ієрархів уніатства на фашизм теоретично обґрунтував історик Я. Левицький у праці "Історія церкви", виходячи з того, що фашизм завжди підтримував релігію і церкву, визнавав незаєжність Ватикану, державну стабільність і є заклитим ворогом комунізму. Проте, як засвідчив розвиток подій, політика сприяння німецько-фашистській владі, всебічна участь у формуванні дивізії "Галичина" і виступи проти Червоної Армії з метою створити за допомогою Німеччини незалежну Українську державу була помилковою.

Митрополит А. Шептицький, керуючи греко-католицькою церквою у складний період кардинальних політичних і соціальних перемін у житті українського народу, багато зробив як для нації, так і для церкви в цілому, хоч і зазнавав при цьому "злоби російських завойовників і лютої ненависті фашистів та комуністів. Не раз бракувало довір'я від своїх, бракувало жертвовної допомоги і підтримки однодумців і найближчого оточення"²⁶. Важливі аспекти життєдіяльності митрополита розкрито в дослідженнях останніх років²⁷. Будучи щирим патріотом України, вважаючи політику, розроблену ієрархами церкви, правильною, вигідною для українського народу, митрополит А. Шептицький у вересні 1941 р. вітав Гітлера - - "непереможного полководця незрівнянної і славної німецької армії" з приводу оволодіння столицею України і новими можливостями "викорінення большевизму"²⁸, а в 1944 р. митрополит направив телеграму Сталіну -- визволителю українського народу від німецько-фашистських загарбників. Ієрархи уніатства не дуже раділи від перемог Червоної Армії чи встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях у 40-х роках. Проте А. Шептицький та Й. Сліпий неодноразово висловлювали свою радість і вдячність Радянській владі за надану греко-католикам можливість вільно відправляти релігійні культи відповідно до їх звичаїв та традицій²⁹. Невиважена політика єпископату, кардинальна зміна її орієнтирів привели церкву до загибелі, звинувачення її служителів у державній зраді, їх масового покарання, незважаючи на характер злочину або ж його відсутність.

Проводячи політику захисту національних інтересів українців, ієрархи греко-католицької церкви публічно виступили проти "пацифікації" (упокорення) українського населення, нищення православних церков і утисків православ'я. А. Шептицький звернувся до Гітлера і Гімmlера з проханням спинити масове вбивство євреїв і написав пастирське послання до народу "Не вбивай, не вбий!". В роки війни він закликав припинити українсько-польські сутички, ворожнечу між бандерівцями і мельниківцями, а воїнів УПА -- не здійснювати ніяких диверсій проти німецької армії. Аналізуючи людиноненависницьку політику німецького фашизму, засуджуючи його, митрополит А. Шептицький передбачав

загибель "гітлерівського рейху і расового германізму". Заяви та дії керівництва церкви, розвиваючи соціально-політичну програму греко-католицизму, показували сутність українського миролюбства і християнського патріотизму.

Греко-католицька церква істотно впливала на зміст і форми культурно-історичного процесу в Галичині. Але цей вплив не був однозначним і не означав, що греко-католицизм Галичини, невеликої частини України, зберіг усе українство. Уніатство у Західній Україні не було домінуючою конфесією. До збереження й розвитку українства, його культури значною мірою причетні православні Східної України, Буковини, Південної Бессарабії, східної і західної української діаспори. Греко-католицька церква підтримувала морально і матеріально розвиток національної культури - української мови, малярства, традицій та звичок народу, книгодрукування, архітектури, створення недільних шкіл. Для культурно-національного життя Галичини велике значення мали Львівська греко-католицька духовна семінарія та академія, культурноосвітні товариства, просвітницька діяльність М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагілевича та інших. Греко-католицизм став важливою складовою частиною духовності галицьких українців.

Однак прагнення уніатського духовенства встановити контроль за діями мирян, цензуру над їх культурно-духовними уподобаннями суперечили демократії, гальмувати розвиток національної культури і перешкоджали вільному поширенню інформації, кращих творів світового письменства. На зразок католицького "Індексу заборонених книг", в якому містилося близько 8 тис. назв, у тому числі й творів багатьох українських письменників, Львівський митрополичий ординаріат видав розпорядження "Про читання злих книжок". Він зобов'язував духовенство повідомляти ординаріат про всі "злі книжки", які читають віруючі. До списку книг, "непридатних для читання", були включені, зокрема, твори Ж. Верна, Я. Гашека, Г. Гейне, В. Гюго, Д. Дефо, Т. Драйзера, М. Твена, Г. Флобера, М. Гоголя, М. Горького, Л. Толстого, І. Тургенева, А. Чехова, О. Вишні, І. Ле, П. Тичини та інших. До "злих" або "сумнівних" було віднесено ряд творів П. Мирного, М. Коцюбинського, Л. Українки, А. Тесленка, Л. Мартовича, В. Стефаника, М. Черемшини, О. Кобилянської, О. Маковея.

Втручання греко-католицької церкви у духовно-культурне життя її ієрархи пояснювали необхідністю виховувати "справжнього українця", а також турботою про долю нації. Вони виходили з того, що релігії, яка існує в національному середовищі, властива певна система організації духовного життя. Формуванням такого способу духовного життя, передачею його досвіду і займається церква. Розвиваючи ідею нерозривного зв'язку людини з культурою, вона сприяла утвердженню морально-політичного пріоритету церкви у суспільстві. Культивування християнських цінностей видавалося за окультурення народів, евангелізація ототожнювалася з поширенням культури. Християнська культура розглядалась як елемент оновлення духовного буття, його психології, світогляду, гуманізації людських відносин.

Клерикалізація суспільно-політичного життя Західної України проявлялася у створенні клерикальних партій. Серед них — Українська християнська організація, Українська католицька народна партія. Митрополит А. Шептицький організував партію "Український католицький союз", а станіславський єпископ Г. Хомишин — партію "Українська народна обнова". Львівський воєвода Грабовський у донесенні в МВС Польщі характеризував А. Шептицького "більше політиком, ніж священиком і єпископом"³⁰. Греко-католицьке духовенство керувало партією "Католицька акція української молоді". Церковні ієрархи вважали, що тільки релігія може бути "єдиною доброю філософською основою для теорії і практики українського націоналізму", його політики.

Розкриваючи суть взаємозв'язку релігії і націоналізму, священник М. Конрад зауважував, що для досягнення національно-політичної і державної мети націоналізмові необхідне насилля. Він писав: "Сучасний католицький і націоналістичний рух є новітнім хрестоносним походом — в католицизмі з гаслом: "Вірую! Так хоче Бог!", — а в націоналізмі з гаслом: "Хочу! Сполука релігійного епосу з національним пафосом — це непоборима сила! Меч і хрест — ось надія народів і людства на нове краще" ^{*1}. "Християнський націоналізм", що втілювався в практиці ОУН, був саме таким поєднанням теорії й практики націоналізму із засадами християнської етики і метафізики.

Греко-католицька церква разом зі світськими формуваннями сприяла збереженню національної самобутності українців, виступаючи в Галичині інтегруючою силою. Вона використовувала різні засоби з політичною метою для освячення соціальних інститутів, захисту інтересів церкви і релігійних цінностей в суспільстві. Розкриваючи соціально-політичну і світоглядну сутність релігії, національної самосвідомості, церква розглядала форму взаємозв'язку релігії і політики, акції релігійних організацій як філантропічну діяльність церковних формувань, як популяризацію історії українського народу, історії українських церков. Національна релігія українців протиставлялася "чужій вірі" — руському православ'ю, протестантизму, що вело до нагнітання релігійної ворожнечі, міжцерковних і міжконфесійних конфліктів, розростання церковної кризи.

Одна з таких церковних криз і пов'язана з Львівським церковним собором, ліквідацією уніатської церкви, переорієнтацією на православ'я значної частини населення України і лояльністю щодо нової влади. З цієї релігійної кризи випливають певні уроки. Вони полягають у тому, що політизація міжцерковних відносин, односторонні адміністративні рішення, політичні маніпуляції віруючими, хоч і задовольняли амбіції якихось груп, підтриманих органами влади, несли в майбутньому тривалі трагедії для народу. Церковні кризи в Україні були викликані не релігійними причинами (занепадом церкви чи релігійним реформаторством), а переважно діями світської влади. Пануючі верстви суспільства, вдаючись до певних політичних переорієнтацій, намагалися пристосувати до них і церкву. В зв'язку з цим ламалися церковні структури, зіштовхувалися різні групи віруючих чи конфесій, непокірні піддавалися жорстким репресіям. Церква, як відомо, зазнавала утисків не лише за радянської, а й за княжої і царської влади.

Проведення та рішення Львівського церковного собору свідчать про недосконалість державно-церковної політики, в результаті якої сформувалася греко-католицька "катакомбна церква", її легалізація в 1989 р. призвела до конфліктів з православ'ям. Боротьба між ними точиться за культове майно, віруючих і сфери впливу. Характерно, що митрополит А. Шептицький передбачав можливість конфліктів між православними й уніатами, підкреслюючи, що роз'єднання українців за конфесійними ознаками "доведе нарід до повної руїни, якщо представники українських церков не знайдуть способу поєднання" ³². І тут автор мав рацію, бо сучасні міжконфесійні конфлікти гостріші, ніж конфлікти в цілому у суспільстві. Міжцерковні протистояння посилюються втручанням у них різних політичних сил з метою реалізації своєї політичної мети, відсутністю культури міжконфесійного спілкування, нетолерантним ставленням до чужої думки і поглядів. Культура взаємин формується й проявляється в процесі комунікації індивідів або ж груп індивідів на матеріально-практичному, духовно-інформаційному і практично-духовному рівнях. Зміст індивідуального "Я" чи групового "МИ" конкретно розкривається через ставлення до інших "Я" чи "МИ".

В умовах суспільного, політичного, релігійного протистояння, різних світоглядних позицій, захисту інтересів певних церков для життєдіяльності індивідів потрібна терпимість. Міжконфесійна нетерпимість

живиться стереотипами, сформованими у сфері релігійної свідомості. Істина ж пізнається не на шляху нетерпимості й насилля, а на шляху свободи і совісті. Самі ж богослови підкреслюють, що практично не існує віровчення, вільного від релігійної нетерпимості, бо жодна з церков не відмовляється від заперечення, а то й переслідування інших вчень. Це стосується і греко-католицизму, прихильники якого нерідко влаштовували диспути, видавали брошури, "розбивали" доводи "схизматиків" — православних і протестантів, і стверджували правильність католицизму³³. Своєрідним джерелом православно-католицьких дискусій була полемічна література XVI—XVII ст.³⁴

У вступі до праці Г. Дворянина "Наука сектантів і католицька церква" підкреслюється, що вивчення протестантського віровчення сприятиме поверненню до католицизму тих, "що від віри відпали", сектантів названо слугами диявола, у яких відсутні прикмети доброго християнина. Недоброзичливе ставлення до сектантів пропагував греко-католицький митрополичий ординаріат. В одному з його роз'яснень зазначалося, що сектантство "не тільки релігійна ересь, але також і розбивачель духовних сил нації"³⁵.

Саме про відсутність терпимості, культури загальнолюдського спілкування і свідчать непоодинокі прикрі випадки в сучасних взаємовідносинах греко-католицької і православної церков в Україні. Міжконфесійні конфлікти ведуть до загибелі євангельського духу в релігійному середовищі. Непорозуміння і суперництво церков, використання в ньому протизаконних прийомів і насилля заперечують християнські заповіді і підривають моральний авторитет церкви, фактичні дії якої в цьому питанні не поступаються діяльності деяких світських політичних формувань.

Керівництво греко-католицьких епархій в Україні забороняє духовенству займатися політичною діяльністю, бути депутатами різних Рад. Служителі ж культу зарубіжних уніатських структур часто беруть участь у різних політичних акціях. Навіть створення греко-католицького патріархату обґрунтовувалося в числі інших і політичними причинами. Духовенство по-своєму трактує вказівку Ватикану про те, що "всюди, де б не знаходилась людина, там повинна бути і церква. І вона не може погодитися зі спробами обмежити її лише одною, а саме релігійною сферою. Зрозуміло, що церква не є ні політичною, ні економічною силою, вона — релігійний інститут. Однак це не означає, що церква повинна займатися виключно релігією. Це означає лише те, що коли церква висловлюється з питань світського життя, то вона повинна робити це в релігійній формі"³⁶. Аналізуючи події минулого, пов'язані з тісними зв'язками церкви з правлячими режимами буржуазної чи соціалістичної орієнтації, римська курія застерігала єпископат від таких акцій, мотивуючи це тим, що органи влади можуть проводити непопулярну, шкідливу для народу політику, використовуючи при цьому аморальні прийоми, а зміст політики, її спрямованість може різко змінюватись, тоді як релігія вічна, пропагує вічні, загальнолюдські цінності.

Ієрархи церкви не завжди враховували те, що відокремлення церкви від держави — велике благо. Тільки в таких умовах церква не несе ніякої відповідальності за кризи, соціальні, національні і військові конфлікти. Духовенство і миряни, які сприймали церкву як політичну силу, підривали і дезорієнтували церковне життя, тому що для задоволення релігійно-духовних потреб віруючим необхідна церква, а не політична організація. За своїми функціями і призначенням, засобами досягнення мети церква завжди відрізнялась і відрізняється від політичної партії. Головне в її діяльності — задоволення релігійно-духовних потреб віруючих, а не їх політичні задуми. Політизація церкви, як свідчить історія, веде до занепаду церкви, зниження її впливу на людей і формування їх ідеалів.

Не демократичні, не церковні методи вирішення релігійного питання, в тому числі й на Львівському церковному соборі 1946 р., відображати пог-

ляди, що панували тоді в країні, а на релігію в ті роки дивилися як на залишкове явище досоціалістичних формацій, як на альтернативу соціалізму, що протиставляє йому духовні, моральні, політичні цінності та ідеали, релігійність називалася "пережитком минулого" і результатом буржуазного впливу, наявність численних груп віруючих — "прикрою помилкою історії", наслідком недостатньої виховної роботи. У вирішенні релігійних проблем використовувалися застарілі стереотипи (абсолютизація атеїстичного виховання, адміністративно-командні методи секуляризації суспільства, перебільшення тези про "згасання" релігії і неможливість появи "нових релігій"). У державно-церковній політиці класове подавляло загальнодемократичне. Все це стверджувалось у теорії й на практиці, де панував ідеологічний і політичний волюнтаризм.

Антинаукова концепція щодо швидкого відмирання релігії становила ідейну основу законів про релігію і церкву в СРСР. Їх другим недоліком були труднощі правової регламентації атеїзму і релігії. Норми законів про церкву не відповідали соціально-політичним змінам, ідеологічним реаліям, суперечили конституційним положенням і міжнародному праву. Порушення прав і свобод церкви і віруючих, пов'язані з постановою Львівського церковного собору, свідчать про рівень базисних відносин і різних деформацій соціалізму, орієнтації масової свідомості на "знищення віри". Закони про релігію і церкву, що діяли в умовах централізованого управління, відображали рівень суспільної свідомості, ідеологічні та політичні установки того періоду. Адміністративно-командна система, деформувавши право, нормальні методи правового регулювання, занижувала престиж правових норм і сприяла ігноруванню законності. Для законотворчості періоду соціалізму властивим було надання законам спочатку політичного, ідеологічного, виховного значення, а потім уже юридичного. В незалежній Україні повага до прав і законних інтересів віруючих і невіруючих, зміцнення правопорядку — як одного з важливих обов'язків громадянина — стала не лише юридичною, а й політичною і соціальною проблемою, від вирішення якої виграє все населення країни, суспільство в цілому.

Брестська церковна унія, ліквідована рішенням Львівського собору і згодом відтворена в греко-католицизмі в Україні, показує, що унія, як метод і форма об'єднання церков, себе не виправдала. Про це заявили багато православних і католицьких богословів, які стоять на позиціях екуменізму, вбачають у релігійно-християнському об'єднанні і єдності церков благородну справу при умові, коли це буде союз рівноправних формувань³⁷. В дійсності ж вийшло так, що греко-католицизм був включений до складу католицької церкви і в Польщі вважався неповноправним членом цієї спільноти, тобто благородна ідея унії дискредитувала себе, бо втілювалася в життя неадекватними методами. Унія викликала глибоку релігійну кризу в Україні, міжнаціональні і міжконфесійні конфлікти. Говорячи про це протистояння, відомий греко-католицький богослов Любомир Гузар писав: "Чотири роки активного поборювання один одного спричинили в нашому краю таку духовну руїну, що в порівнянні з нею татарське лихоліття — це црашка".

Як Брестська унія, так і Львівський собор — явища нашої історичної пам'яті, фундаменту національної свідомості. Вивчення їх дає зразки соціально значимої поведінки, обґрунтовує санкціоновані суспільством норми, які можуть бути підтримані ним або ж відкинуті. Коли ж в інтерпретації цих та інших проблем перемагає і панує націонал-радикалізм у суспільно-політичній думці, програє нація, народ у цілому. Це стосується і досліджень історико-церковної проблематики, де найвище цінується істина. Одностороннє висвітлення минулого з будь-якими найкращими намірами, без врахування його політичного контексту — це удар по майбутньому. Історію, яка б вона не була, треба знати і пам'ятати, робити з неї уроки і відповідні висновки.

- ¹ К а ш у б а М., М і р ч у к І. Гавриїл Костельник // Берестейська унія 1596—1996. - Л., 1996. - С. 210-214.
- ² Львівський церковний собор. Документи й матеріали 1946—1981. — К., 1984. — С. 45.
- ³ Т а м ж е. — С. 43—44.
- ⁴ Віра й культура. — Вінніпег, 1956. — №. — С. 1.
- ⁵ Т а м ж е. — С. 2.
- ⁶ Віра й культура. — 1953. — №. — С. 6.
- ⁷ Віра й культура. — 1955. — №. — С. 3.
- ⁸ Віра й культура. - 1953. — №. - С. 5.
- ⁹ Віра й культура. — 1955. - №. — С. 3.
- ¹⁰ Львівський церковний собор. — С. 47.
- ¹¹ Г р у ш е в с ь к и й М., Л е в и ц ь к и й О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII вв. — Львів, 1900.
- ¹² А н т о н о в и ч В. Що принесла Україні унія? — Вінніпег, 1991.
- ¹³ Львівський церковний собор. — С. 97.
- ¹⁴ Мартирологія українських церков. — Торонто, 1985. — Т. 2. — С. 49—50, 56—57.
- ¹⁵ Львівський церковний собор. — С. 78.
- ¹⁶ Т а м ж е. - С. 79.
- ¹⁷ Т а м ж е. - С. 81.
- ¹⁸ Т а м ж е.
- ¹⁹ Див.: Кизя Л., К о в а л е н к о М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. — К., 1959; В и н т е р Э. Политика Ватикана в отношении СССР. 1917—1968. - М., 1977; Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1981; Послання Патріарха Московського і всієї Русі Пимена; Промова митрополита Львівського і Тернопільського Николая // Львівський церковний собор. Документи й матеріали 1946—1981. — К., 1984; Б о л д и ж а р М. М. Уніатство, правда історії та вигадки фальсифікаторів. — Львів, 1988.
- ²⁰ Див.: Америка. — Філадельфія, 1960. -• 7 квітня; Г р и н ь о х І. Знищення української церкви російсько-більшевицьким режимом // Богословія. - Т. 54. — Рим, 1980; Кардинал Л ю б а ч і в с ь к и й І. Чи справді було хрещення Росії 988 року? - Рим — Мюнхен, 1986; Українське відродження і національна церква. — Львів, 1990; Д а ц ь к о І. Греко-католицька церква в сучасних умовах // Церква і національне відродження. — К., 1993; Л е н ц и к В. Собор 1946 р. у Львові // Берестейська унія 1596—1996. - Львів, 1996. — С. 120—123; М о н ч а к І. Хто ліквідував греко-католицьку церкву? // Берестейська унія 1596—1996. — Л., 1996. — С. 123—124.
- ²¹ Див.: С е р е д а В. Г. Греко-католицизм: історія і сучасність. — К., 1990; К а л і н і н Ю. А., Х а р ь к о в щ е н к о Є. А. — Релігієзнавство. — К., 1995.
- ²² Г а л а н Я. Твори. В 4-х т. -- К., 1977. - Т. 2. - С. 455.
- ²³ К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 159.
- ²⁴ Див.: С о л о в ь е в С. М. История России с древнейших времен. — М., 1961. — С. 547.
- ²⁵ Див.: Воскресное чтение. — Варшава. — 1934. — №. — С. 46—47.
- ²⁶ Г а й к о в с ь к и й М. Митрополит Андрей Шептицький — честь і окраса церкви і українського народу // Берестейська унія 1596—1996. — Л., 1996. — С. 198.
- ²⁷ Б о н д а р і в с ь к и й М. Митрополит Андрей Шептицький — меценат Української археології; Д е р ж н о О. Фотографії Андрея Шептицького та його родини у збірках міста Львова // Берестейська унія 1596—1996. — Л., 1996. — С. 204—210.
- ²⁸ Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1981. — С. 311.
- ²⁹ Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі — ЦДІА України у м. Львові), ф. 201, оп. 4-6, спр. 2752, арк. 5-6, 8-9, 19—21.
- ³⁰ Львівський обласний державний архів, ф. 1, оп. 52, спр. 10, арк. 2.
- ³¹ К о н р а д М. Націоналізм і католицизм. — Львів, 1934. — С. 29.
- ³² Ш е п т и ц ь к и й А. Як будувати рідну хату // Українське відродження і національна церква. — К., 1990. — С. 80.
- ³³ Див.: С к а р г а П. Про єдність божої церкви під одним пастирем. — Львів, 1577; Беседи православного священника с униатским о заблуждениях латинян і униатов - греко-католиков. — Ужгород, 1922; П е т р у х і н О. К. Короткий підручник по спросту-ванню штундо-баптизму. — Кременець, 1922; К а р п е в и ч І. Штунда і її блудна нау-ка. — Перемишль, 1932; Дворянин Г. Наука сектантів і католицька церква. — Львів, 1935; Унія і православ'я на західноукраїнських землях. — Львів, 1938.
- ³⁴ З а г а й к о П. К. Українські письменники-гюлемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. — К., 1957.
- ³⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 33, арк. 34.
- ³⁶ La Civiltà cattolica. - 1979. - N 3102. - P. 459.
- ³⁷ Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. — К., 1992. — С. 58; Церква і національне відродження. — К., 1993. — С. 131—142; Українська церква між Сходом і Заходом. — К., 1996. — С. 88—95.
- ³⁸ Г у з а р Л. У пошуках гармонії // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. — Львів, 1995. — С. 5.